

Sekelskiftets folkhem

Om ordets skandinaviska sammanhang och faktiska betydelse i svensk politik

Nils Edling

Folkhemmet har blivit ett svenskt nyckelord, ett rymligt ord som i dag brukas mer frekvent än någonsin förr. Det har vidsträckta betydelser, oftast fungerar det som en diffus beteckning på ett förgånget Sverige.¹ Det har skrivits en del om ordets historia, mest om dess ursprung och äldre historia. Även denna studie handlar om tiden före Per Albin Hanssons med tiden så välkända tal från januari 1928. När jag här spårar ordets brukarhistoria är avsikten inte att avtäckas de egentliga rötterna, eller vad det nu ska kallas, till Hanssons tal. Syftet är att presentera en empiriskt underbyggd analys av ordets faktiska bruk och betydelse i Sverige före 1920-talet.

Utgångspunkter och tillvägagångssätt

I litteraturen syns en tävlan om att finna de äldsta exemplen, att peka ut vem som var först med att använda ordet folkhem: ordet ”användes redan 1906 av folkhögskoleföreståndaren Teodor Holmberg”, Per Pehrsson i Allmänna svenska prästföreningen stod samma år för ”ett avsevärt tidigare bruk” än vad som tidigare antagits, den norska läseboken (1863) och den tyska läsesalen Volksheim utgjorde en ”bortglömd början” – det hävdas till och med att den importerade tyska inrättningen bildade den ”ursprungliga” betydelsen.² Att kalla det ursprungsdyrkan är kanske lite hårt, men klart

- ¹ Denna studie är skriven inom projektet Folkhemmet 1900–2020. En tolkningshistoria som finansierats av Riksbankens Jubileumsfond (RJ SAB 20-0022). Boken *Folkhemmet. Historien om ett svenskt nyckelord* utkommer 2026. För goda synpunkter på tidigare versioner vill jag tacka mina kolleger Elisabeth Elgán och Magnus Linnarsson samt *Scandias* anonyma bedömare.
- ² Cit. i turordning Samuel Edquist, ”Blå som himlen och gul som solen. Om vänstern och den svenska nationalismen kring sekelskiftet 1900”, i *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik*, Lars Pettersson (red.), Uppsala 1999, s. 80 (Holmberg); Fredrik Santell, *Svenska kyrkans diakonistyrelse. Tillföden och tillkomst, organisation och verksamhet intill 1938*, Uppsala 2016, s. 83 (Pehrsson, med begränsningen ”i kyrkliga kretsar”); Henrik Björck, ”Folkhem”, i *Svenska begreppshistorier. Från antropocen till äsiktskorridor*, Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), Stockholm 2022, s. 129–132, 143 (norska läseboken och tyska Volksheim), s. 141 (nämner Holmberg 1888); Björck, *Folkhemsbyggare*, Stockholm 2008, s. 48 (folkhemmen i Dresden 1890 och Stockholm 1898; uppsatsen ”Till frågan om folkhemmets rötter” trycktes först i

är att den i exemplen utövade *religion of the first occurrence* leder fel eftersom den etablerar progressiv utveckling, en kontinuitet från de första förekomsterna till Per Albin Hansson och socialdemokratin några årtionden senare.³ Denna effekt är kanske oavsiktlig, men i jakten på äldsta belägg har man inte tagit tillräcklig hänsyn till ordets olika bruk och betydelser. Idéhistorikern Henrik Björck framhöll tidigt att ordet ”inte var någon svensk uppfinning utan togs över från tyskan”, upprepat: ”Ordet och institutionen kom alltså närmast från Tyskland” och att 1912 ”ingick uttrycket [...] redan i en etablerad vokabulär” knuten till läsesalen som utgjorde folkhemmets ”rötter”.⁴ Detta är missvisande eftersom det blandar samman åtskilda bruk av samma ord. Folkhemmet som beteckning på en läse- och samlingssal och folkhemmet som en metafor för fosterlandet eller samhället i stort var besläktade men hade föga med varandra att göra och ska därför hållas isär. Detta framgår tydligt av tidens faktiska språkbruk. Ingen kopplade samman de båda folkhemmen och därför bör man undvika en inkluderande tolkning som anger läsesalen som rötter, början och ursprung som senare bruk av folkhemmet hade en direkt eller indirekt relation till.⁵

Mer utbrett och väsentligt besvärligare är resonemanget som säger att det vid sekelskiftet 1900 existerade ett levande folkhemsbegrepp hos svenska konservativa. Detta har upprepats av många och ihärdigast är historikern Bo Stråth.⁶ Han har i flera texter, ett exempel är bandet om Sveriges historia 1830–1920 från 2012, hävdade att det i början av det nya århundradet pågick en dragkamp mellan högern och vänstern om folkhem-

Lychnos 2000). Andra ex. Norbert Götz, *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*, Baden-Baden 2001, s. 206–218 (samtliga utom Pehrsson); Bo Stråth, *The Organisation of Labour Markets. Modernity, Culture and Governance in Germany, Sweden, Britain and Japan*, London 1996, s. 92 (anger att Petersson i Påboda använde ordet 1902, vilket knappast är korrekt, men utgör ett bra exempel på jakten efter äldsta belägg); Niels Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*, Århus 2009, s. 314, 386, menar att Adrian Molin lanserade ordet folkhem 1909. Det stämmer inte heller, se Götz 2001, s. 217.

3 Stéphane Dufoix, *The Dispersion. A History of the Word Diaspora*, Leiden 2016, s. 15; mer allmänt Marc Bloch, *Till historiens försvar eller historia som yrke*, Göteborg 2022, s. 106–112.

4 Björck 2008, s. 48; Björck 2022, s. 131–132.

5 Se Nils Edling, ”Forskarnas folkhem. En kritik”, *Historisk tidskrift* 2023:4, och den efterföljande diskussionen Henrik Björck, ”Forskarnas folkhem. Replik till min kritiker” och Nils Edling, ”Forskarnas folkhem. Ett påpekande om polysemis betydelse”, *Historisk tidskrift* 2024:3; Henrik Björck, ”Forskarnas folkhem: Ett påpekande om betydelsen av att läsa varsamt”, *Historisk tidskrift* 2025:1; Nils Edling, ”Forskarnas folkhem. Avslutande kommentarer”, *Historisk tidskrift* 2025:2.

6 Detta diskuteras utförligt i Edling 2023.

met. Hans huvudperson är professor Rudolf Kjellén som sägs ha givit form och innehåll åt folkhemsmetaforen.⁷ Svenska konservativa – Stråth brukar plural – ”launched the concept of a home for the people (*folkhemmet*) and a national socialism (instead of class-struggle socialism) in their attempts to counteract the class alliance of the labour movement”. Hos idéhistorikern Svante Nordin återkommer ett liknande påstående: Kjellén myntade begreppet folkhemmet vilket stod för en folklig, nationell gemenskap som inte uteslöt sociala reformer.⁸

Den här studien handlar om detta ”politiska folkhemsbegrepp” och dess eventuella betydelse i svensk politik och debatt kring sekelskiftet 1900. Min invändning är att Stråth och Nordin med flera varken klargör vad Kjellén menade med uttrycket, vilken betydelse det ägde i hans skrifter eller hur samtiden såg på det. I stället tar de enstaka exempel till intäkt för att det existerade utbredda föreställningar om det egna landet/samhället som en gemenskap specifikt knutna till ordet i fråga och att dessa influerade senare användare. Tre personer – Petersson i Påboda, Björkquist och Kjellén – anförs för att visa att folkhemmet var ”i mera allmänt bruk av konservativa företrädare”.⁹ Den uppenbara bristen är att läsaren aldrig får reda på vad folkhemmet ska ha stått för. Det saknas helt enkelt substans och djup i framställningarna.

Min undersökning avser att ändra på det genom att studera hur folkhemmet faktiskt användes. Jag gör det med ett språkbrukshistoriskt tillvägagångssätt, det vill säga att jag undersöker de explicita förekomsterna i källor av skilda slag. Det betyder att jag inte undersöker folkhemmet som vag idé eller samhällsmodell som kunde uttryckas lite hur som helst eller inte alls, utan jag håller fast i själva ordet.¹⁰ Mina frågor är enkla: vilka använde ordet? hur brukade de det? vilka betydelser lade de i det? hur

7 Bo Stråth, *Sveriges historia 1830–1920*, Stockholm 2012, s. 72–73, 125, 173, 240, 242, 403, 432, 650; Lars Trägårdh, ”Sweden and the EU. Welfare State Nationalism and the Spectre of ‘Europe’”, i *European Integration and National Identity. The Challenge of the Nordic States*, Lene Hansen & Ole Waever (red.), London 2002, s. 146. Trägårdh har upprepat detta i andra texter, se Edling 2023.

8 Cit. fr. Bo Stråth, ”’Norden’ as a European Region. Demarcation and Belonging”, i *Domains and Divisions in European History*, Johann P. Árnason & Natalie J. Doyle (red.), Liverpool 2009, s. 204; Svante Nordin, *Sveriges moderna historia. Fem politiska projekt 1809–2019*, Stockholm 2019, s. 135, 191; *Tanke och dröm. Svensk idéhistoria från 1900*, Stockholm 2021, s. 61–62. Stråth har med små variationer upprepat detta påstående i åtskilliga texter, se Edling 2023, s. 626–629 för referenser.

9 Mikael Hallberg & Tomas Jonsson, ”Per Albin Hansson och folkhemsretorikens framväxt”, i *Makten, medierna och myterna. Socialdemokratiska ledare från Branting till Carlsson*, Erik Åsard (red.), Stockholm 1996, s. 127. ”Konservativ” är en gravt missvisande etikett på den moderate bondepolitikern Petersson.

10 Utförligare om detta tillvägagångssätt, Edling, *Folkhemmet*, kap. 1.

mottogs det sagda? Dess politiska effekter? och går det i några avseenden att karakterisera folkhemmet som ett politiskt nyckelord? En rad kriterier konstituerar ett sådant och till de viktigare hör att de har relativt hög användningsfrekvens, språkligt produktiva och dynamiska, står i någon mening i centrum, kan fungera som bärare av program, introducerar nya betydelser och de är omstridda. Förekomsten, att ordet brukas, och att det händer något, att det uppstår debatt, polemik och kontrovers, uppfattar jag som de viktigaste kriterierna.¹¹ En central fråga i det följande är alltså: hur reagerade omvärlden då någon använde metaforen folkhemmet?

Studien inkluderar ordets samtliga 1 500 förekomster i Kungliga bibliotekets digitaliserade tidningsarkiv.¹² Det överväldigande flertalet av dem rör folkhemmet som institution, läsesalen som grundades på Norrtullsgatan i Stockholm 1898, och är därmed inte intressanta här; de många annonserna om kommande aktiviteter följda av notiser om föredragsaftnar, samkväm och förädlade aftonunderhållning som ägt rum saknar helt nyckelordsegenskaper. Björck har kartlagt läsesalens tillkomst och verksamhet och jag kommer därför att inte att beröra den här.¹³ Endast 70 träffar i en korpus med miljarder ord ger folkhemmet som metafor för samhället. Det var, lyder min dristiga slutsats, ett sällan brukat ord. Men det innebär inte prima facie att det måste ha saknat politisk kraft och betydelse, de få användarna kan ju ha varit inflytelserika och ägnat ordet längre utläggningar som genererade uppmärksamhet. Kanske osannolikt, men detta måste undersökas. Utifrån de få träffarna i tidningsmaterialet har jag därför sökt mig vidare, studerat allt jag kommit över av skribenterna som brukade metaforen i pressen och utnyttjat olika sökmotorer för att spåra ytterligare material.¹⁴

Folkhem är ett lånord från våra skandinaviska grannspråk och, sekundärt,

11 Kristina Boréus & Charlotta Seiler Brylla, "Kritisk diskursanalys", i *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*, Kristina Boréus & Göran Bergström (red.), 4 uppl., Lund 2018, s. 322–324; även Martin Wengeler, "Wortschatz I: Schlagwörter, politische Leitvokabeln und der Streit um Worte", i *Handbuch Sprache in Politik und Gesellschaft*, Kersten Sven Roth, Martin Wengeler & Alexander Ziem (red.), Berlin 2017. Se vidare Edling, *Folkhemmet*, kap. 1. I denna studie används nyckelord och begrepp som synonymer. Detta då den befintliga forskningen gärna skriver "folkhemsbegreppet".

12 "Folkhem*", [https://tidningar.kb.se/\(24/5 2023\)](https://tidningar.kb.se/(24/5%2023)). Det exakta antalet är 1 506 träffar. Digitaliseringen av tidningarna är ett pågående projekt och det betyder att träffmängden ökat över tid (motsvarande sökning 18/8 2021 gav 1 151 träffar). Jag har identifierat 30 OCR-fel (jaga folk hem, folkbank, folkhemsökelse, Falkhem, folk hemtade m.fl.) och tolv dubletter (samma artikel i olika editioner samma datum). Viktigt är att digitaliseringen efter 1906 endast inkluderar ett begränsat antal tidningar. Täckningen försämrats alltså väsentligt över tid.

13 Björck 2008; Björck 2022, s. 130–132. Se även referenserna i not 5 ovan.

14 Jag tänker här på Google Books och hathitrust.org. Jag har gjort sökningar där, noterat

från tyskan. Parallella importen av *Folkehjem* och *Volksheim* förklaras alltså av att det fanns två folkhem. Det äldre av dem användes som en synonym för det egna landet/samhället. Det andra folkhemmet var läsesalen och det är detta som förekommer i litteraturen. Jag hävdar att det skandinaviska sammanhanget var viktigt, betydligt väsentligare än det tyska filantropiska initiativet som lyfts fram.¹⁵ I de följande avsnitten undersöker jag det äldre bruket av folkhemmet och betonar den danska-norska bakgrunden, studerar de få svenska beläggen och ägnar där särskild uppmärksamhet åt frågan om folkhemmets betydelse i svensk politik 1890–1920.

Upplysning åt Nordens folk

När en anonym skribent i *Hudikswalls Weckoblad* vintern 1852 i det äldsta kända svenska belägget använde ordet handlade det om undervisningens inriktning i den nya folkskolan:

Då, när folkhemmets föräldrawård är worden mäktig att annorlunda och mer omfattande än nu, bibringa primär undervisningen, när föräldrasinnet, tacksamt lifwadt från minnet af egen barndomstid, skyndar att för vidare utveckling anlita den, sedan dess, långt förbi-
ilande Folkskolans stöd och utbildningskraft, då är de medborgerliga kunskapsämnenas rätta tid, då skola ock säkerligen helt ledigt inpassa sig, blott allt får naturenligt utvecklas.¹⁶

”Folkhemmets föräldrawård” syftade på den fostran och undervisning som föräldrarna kan ge sina barn hemma, primärt grundläggande färdigheter i läsning. Den anonyme författaren ansåg att folkskolan skulle prioritera kristendomsundervisningen och tona ned nya medborgerliga skolämnen som historia och geografi. På så vis skulle det uppstå en skön växelverkan mellan skolan och hemmen, och folket skulle därmed känna att undervisningen var oumbärlig och hålla skolan kär. Som jag tolkar det är ordet ”folkhem” här bildat på samma sätt som ”folkskola”. Man har skolorna för folkets barn och hemmen där folket bor, alltså folkskolan och folkhemmet. Folk syftar på att allmogen och hem ska förstås konkret, det är uppenbart i

träffarna och sedan konsulterat materialet i svenska bibliotek. Detta eftersom det mesta materialet inte är tillgängligt i fulltext utanför USA.

15 Både Götz 2001, s. 206, och Björck 2022, s. 129, noterar att folkehjem användes tidigt i Norge men studerar det inte närmare (båda påpekar även att Zacharias Topelius använde ordet 1893, ett lösryckt exempel som inte säger så mycket eftersom det inte analyseras).

16 ”Något om Folkskolor”, *Hudikswalls Weckoblad* 24/1 1852. Artikeln publicerades i fyra avsnitt 10–31/1 1852.

artikeln. Huruvida folkhem var en nybildning i svenskan 1852 är obekant, klart är att det inte rörde sig om en stormsvala som förebådade ett allmänt bruk under de följande årtiondena. Tvärtom, förblir ordet ytterst ovanligt i svenskt språkbruk och nästa intressanta förekomster är från 1880-talet.¹⁷ Då är det en synonym till fosterlandet/nationen/samhället och för att förstå den förändringen behöver perspektivet vidgas och inkludera de skandinaviska grannarna.

Det började nämligen i Norge och Danmark. Siffrorna ger en antydning: färre än tio kända förekomster av folkhem i betydelsen hemlandet/samhället i svenska texter under 1800-talet, uppåt 100 folkehjem enbart i de danska tidningarna och 900 folkehjem i motsvarande norska material.¹⁸ Att grannländerna var före i tiden är sekundärt, intressantare är att metaforen användes oftare där. Därmed inte sagt att den norske sociologen Rune Slagstad's fräcka formulering om folkehjemmet som "en norsk nyskapning fra unionstiden som kolonialmakten tok med seg hjem og ga en svensk signatur, uten å angi dens opphav" håller.¹⁹ Den sortens ursprungsresonemang förenklar för mycket och ordet förekom tidigare i både svenskan och danskan. Slagstad träffar rätt på ett annat sätt. Efter 1930 och än starkare efter 1945, då de socialdemokratiska partierna dominerat inrikespolitiken, blev folkhemmet entydigt svenskt och socialdemokratiskt, och den nya förstäelsen raderade ut kunskapen om äldre norska och danska användningar. Det kan man kalla svensk kolonialism eller uttryck för socialdemokratis hegemoni.²⁰

17 Jag räknar då bort "Smålands folkhemlif" i följetongen "Min mans Ideal" i *Carlschronas Weckoblad* 24/7 1877 i en beskrivning av skogvaktarens välskötta stuga. Klart här är att det var kontrasten mellan enkelt folk och herrskap som det handlade om. Författaren var Elsa [Inga Schenfelt]. Samma gäller signaturen P.J., Per Jönsson Rösiö, "Sol-öga", *Boråsposten* 23/9 1896, där ett materiellt och andligt fattigt "småfolkhem" omnämns.

18 För Danmark "Folkehjem*", <https://statsbiblioteket.dk/mediastream/aviser>; för Norge "folkeheim*" och "folkehjem*", <https://www.nb.no/search?mediatype=aviser> (15/11 2022). OCR-fel förekommer, rikligt i det danska materialet, ytterst sparsamt i det norska. Jag har kontrollerat många men inte samtliga träffar i det norska materialet. För Tyskland "Volksheim*", <https://deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper> (15/2 2023), 1 679 träffar varav över 900 i tidningar från Dresden. Enstaka hänvisningar synes gälla ortsnamn, majoriteten den filantropiska välfärdsinrättningen för nyktra fritidsaktiviteter och fostrande folkbildning. Jag har gjort nedslag i materialet och inte funnit något intressant, dvs. allt verkar handla om inrättningen i Dresden och dess efterföljare runt om i Tyskland.

19 Rune Slagstad, *De nasjonale strategier*, Oslo 1998, s. 202. Slagstad har upprepat detta i andra texter.

20 Det betyder att kunskapen om det historiska bruket av i Norge och Danmark är begränsad, det är mitt bestämda intryck. Man har förutsatt att det varit ett svenskt ord, se utöver Slagstad t.ex. Ove Korsgaard, *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, Köpenhamn 2004, s. 420; Kayser Nielsen 2009, s. 430–434. Jag lämnar här frågan om ordets faktiska betydelse för den svenska socialdemokratin åt sidan. Den undersöks och diskuteras utförligt i Edling, *Folkhemmet*.

Forskningen betonar att *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet*, första utgåvan 1863, tryckt i nio upplagor och minst 300 000 exemplar före 1900, blev central för ett kulturellt nationsbyggande där de enskilda hemmen, det större offentliga hemmet och det eviga himmelska hemmet fogades samman. Bokens författare prästen P.A. Jensen stod för en viktig begreppslog innovation: med Luther och Grundtvig sattes hemmet i centrum och blev paradigmet för stat och samhälle, såväl plikter och rättigheter som trygghet och tillhörighet knöts till det enskilda hemmet och till de utvidgade världsliga och andliga hemmen. Känslomässiga band förenade barn och föräldrar, fosterland, med dess stolta historia, och den kristna kyrkan, det eviga och sanna hemmet.²¹ Boken kopplade samman kristendomen och nationen i Grundtvigs anda, och titeln angav dess folkbildande ambitioner, den vände sig både till barnen av folket och till folket i barnens hem. Folket det var allmogen.

Nicolaj Fredrik Severin Grundtvig, representerad i den norska läseboken, var den som ivrigast talade om folk, hem och folkupplysning, om folklig frihet, folklig väckelse och folkets andlighet. Hos honom förenades tilltron till upplysning och framsteg, en vurm för allt fornnordiskt, tron på danskarna som Guds utvalda folk och kulturkamp mot latin och tyska. Till det en stor dos frihet i både världsliga och andliga angelägenheter som grundprincip, men ingen total individuell frihet eftersom denna kunde slå sönder samhällsgemenskapen.²² Grundtvig stod inte ensam i sitt intresse för folket och plädering för folkupplysning, men hans inflytande sträckte sig över gränserna. Till skillnad från liknande gestalter som Wergeland och Geijer gjorde hans tankar och skrifter avtryck runt om i Norden. Såvitt bekant använde Grundtvig ordet *folke-hjem* endast i ett par texter, första gången i en psalm publicerad 1837:

Da det nye Jerusalem, Bygt på Edens Høie,
Som det Christne Folke-Hjem, Svæver dig for Øie!²³

21 Om läseboken, Dagrún Skjelbred, Norunn Askeland, Eva Maagerø & Bente Aamotsbakken, *Norsk lærebokhistorie. Allmueskolen – folkeskolen – grunnskolen 1739–2013*, Oslo 2017, s. 77–87; Dag Thorkildsen, *Nasjonalitet, identitet og moral*, Oslo 1995, s. 54–79.

22 Korsgaard 2004, s. 214–228; Tine Damsholt, "Grundtvig og de ansvarlige borgere. En diskussion af Grundtvigs politiske idéer om demokrati, frihed og ansvarlighed set som udtryk for moderne ledelsesrationaler", i *Grundtvig. Nyckeln till det danska?*, Hanne Sanders & Ole Vind (red.), Lund & Göteborg 2003; Jens Lei Wedel-Hansen, "Den politiske Grundtvig. Fra kværlant på Christiansborg til orakel på Vartov" och Ove Korsgaard, "Den republikanske Grundtvig. Thi dér er Middelvejen gylden", båda i *Den store mand. Nye fortællinger om Grundtvig*, Lone Kølle Martinsen (red.), København 2022.

23 Psalmen "Stene for mig raabe skal", tryckt första gången i N.F.S. Grundtvig, *Sang-Værk til den Danske Kirke*, del 1, København 1837, nr 33, se "Grundtvigs værker", www.grundtvig.org/

Det kristna folkhemmet, den levande och folkliga kyrkan, sattes upp som ideal, en motsats till en stad fylld av öde stenkyrkor. Han brukade det igen i en konfirmationspsalm 1844 och placerade det då i den här världen; det finaste vår värld kunde erbjuda – ”Vore egne Barne-Dage, I det bedste Folke-Hjem” – bleknade trots allt i jämförelse med Guds rike.²⁴ Dessa enstaka exempel i ett gigantiskt författarskap ska inte övertolkas och min poäng är verkligen inte att Grundtvig uppfann folkhemmet och att han därmed på något konstigt vis skulle vara Per Albin Hanssons främste föregångare. Det väsentliga här är hans betonande av folket och det genomslag som hans tankar hade.²⁵ För Grundtvig utgjorde inte övergången från det upplysta och opinionsstyrda enväldet, den styrelseform som han föredrog, till konstitutionell demokrati den centrala frågan utan den avgörande förändringen handlade om ståndssamhällets upplösning och det formellt likställda folkets framträdande som historiens subjekt. Folket var den nya tidens centrala politiska och kulturella storhet.²⁶ I Herders efterföljd definierade han folket utifrån språket, det gemensamma språket utgjorde folkets kärna och folk var med andra ord en synonym till nation, ett latinskt ord som Grundtvig sorgfälligt undvek. Nationens essens låg i språket, den samhörighet som brukarna av ett för gruppen exklusivt språk kände: ”Sproget er et Klenodie af klareste Guld, paa hvilket Sønner og Døtre af det fælles store Folkehjem kjende hverandre igjen i fremmede Land”.²⁷

grundtvigsværker.dk (10/9 2022). Psalmen utkom första gången hösten 1836 men då utan *folke-hjem* – författaren ändrade gärna i sina texter. Om psalmen, se Flemming Lundgreen-Nielsen, ”Mellen romantik og oplysningstid. Grundtvig i litteraturhistorisk perspektiv”, i *Efterklange, Et Grundtvig-seminar*, Jørgen I. Jensen & Erik A. Nielsen (red.), Viby 1983, s. 96–98.

- 24 ”Barnelivets favre dage”, *Confirmations-Sang paa Tuborg* (7 Oktober 1844), København 1844. Stort tack till editionsfilologerna Else Riisager och Kirsten Vad, Center för Grundtvigforskning, för god hjälp i sökandet (e-post 23/3 2023). Senare ersattes *folkehjem* av *faderhjem*. Psalmen finns nu i www.grundtvigsværker.dk (22/1 2024).
- 25 Det går att avtäcka många olika Grundtvig i det kolossala författarskapet och än fler senare uttolkningar, se Lone Kølle Martinsen & Katrine Frøkjær Baunvig, ”Døde mennesker kan gøre store ting”, i Kølle Martinsen 2022, s. 6–19, och bokens bidrag som lyfter fram Grundtvigs olika sidor. För läsvärda introduktioner på detta tema, Jes Fabricius Møller, *Grundtvigs død*, Århus 2019; Ole Vind, ”Grundtvig og det danske – med sideblik til Sverige”, i Sanders & Vind 2003.
- 26 Jag bygger här på Korsgaard 2004, s. 214–306; ”Folkebegrebets transformationsproces”, *Slagmark* 85 (2022); Ole Vind, *Grundtvigs historiefilosofi*, København 1999, s. 111–124. Forskningen har studerat Grundtvigs över tid förändrade bruk av folket, se t.ex. Helge Grell, *Skaberånd og folkeånd. En undersøgelse af Grundtvigs tanker om folk og folkelighed og deres forhold til hans kristendomssyn*, Århus 1988, passim.
- 27 ”Om Folkehøiskolen”, *Læsning for Folket* 1876, s. 125. Detta exempel är från Norge. Huruvida författarna inspirerats av Grundtvig är oviktigt här. Poängen är att citerat väl belyser den herderskt-grundtvigska kulturnationalismens grunduppfattning.

Upplysning som medel för folkets andliga tillväxt, lärde Grundtvig och hans anhängare som kopplade samman kristendom och nationsbyggande. Mer konkret handlade det om att kvalitativt höja allmogen från dess medfödda grovhet och okunnighet till en nivå av andlighet och upplysning, till det kvalitativt höjda folket som alltså var såväl en andlig som en politisk storhet. Bönderna utgjorde nämligen folkets kärna. Folklighet, en av Grundtvigs danska synonymer för nationalitet, och danskhet utgjorde nyckelbegrepp i detta program för att skapa ett medvetet folk. Folkhögskolan, där Grundtvig var den store idégivaren och inspiratören, utgör det viktigaste uttrycket för detta bildningsprojekt.²⁸

När den norska läsebokens författare Jensen mötte kritik för att han använde onödiga nybildningar – både folkskola och folkhem var nya ord i norskan, det senare helt nytt – svarade han just att *folk* ersatt *almue* och att det redan fanns viktiga nya sammansättningar med folk som *folkeoplysning*, *folkeviser* och *folkesprog*.²⁹ Skolan skulle fostra medborgare, och läseboken satte människan först, kristendomen sedan, och jämställde världslig kunskap med religiösa sanningar:

'Folkeskole' var et typisk grundtvigiansk begrep, med assosiasjoner som pekte i retning dels av det folkelige og dels av en sosialreformatorisk, egalitært preget forestilling om 'Folket' – i motsetning til det elietpregede, ovenfra-og-nedadaktige 'Almuen'.³⁰

Detta var nydanande och väckte opposition. Kampen mellan företrädare för den gamla kyrkskolan och den moderna folkskolan om makten över

28 Roar Skovmand, *Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892. Studier over en Oplysningsbevægelse i det 19. Aarhundrede*, København 1944, passim; Erica Simon, *Réveil national et culture populaire en Scandinavie*, Paris 1960, del 1; Helge Grell, *Vision og virkeliggørelse. En redogørelse for Grundtvigs tanker om folkelig oplysning og en folkelig højskole og for forsøget på at virkeliggøre dem*, Århus 1998, för en detaljerad genomgång av Grundtvigs tankar; om folkhögskolans nordiska sammanhang, Roar Skovmand, *Samspeilet mellem Nordens folkehøjskoler indtil Anden Verdenskrig*, Århus 1983; Ruth Hemstad, *Fra Indian Summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsopplosningen*, Oslo 2008, s. 165–171, 259–261.

29 Se den upplysande replikväxlingen mellan [P.S.], "Hr. Stiftsprovst Jensen!", *Morgenbladet* 27/8 1863 och P. A. Jensen, "Fra Stiftsprovst Jensen til P. S.", *Morgenbladet* 30/8 1863. Skolans officiella namn var till 1889 allmueskolen. För klarhetens skull: var Jensen ingen bekännande grundtvigian, läseboken präglades av grundtvigianska värderingar, Torill Steinfeld, "Leseboka blir folkeie", i *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1995*, Band 1 1750–1920, Egil Bøkre Johnsen & Trond Berg Eriksen (red.), Oslo 1998, s. 477. Och för det bredare sammanhanget, Øystein Sørensen, *Norsk idéhistorie*, del 3, *Kampen om Norges sjel 1770–1905*, Oslo 2001, s. 265–278.

30 Sørensen 2001, s. 273.

undervisningen fick nytt bränsle med läseboken som sades skjuta den etablerade katekesbundna kristendomen i bakgrunden på ett oacceptabelt vis.³¹

Norska och danska *folkehjem*

Folkehjem bildade ytterligare en synonym till nationen, till det egna folkets land. Det ingick som ett ovanligt ord i en vokabulär där folk, folklighet, upplysning och nationsbyggande var centrala inslag och Grundtvig en viktig inspiratör. Så brukades ordet av danska och norska talare och skribenter.

Läsebokens genomslag förklarar ordets närvaro i norska medier.³² Det överväldigande flertalet förekomster där gällde boken, tillkännagivanden av lokala beslut, annonser, anmälningar och debatt. Det dröjde ett par årtionden innan ordet frikopplades från den; poeterna startade visserligen tidigare men från 1880-talet går det att finna fler exempel. Ordet användes då både konkret om de faktiska hemmen – ”Børn fra mer velstaaende Folkehjem” – och i överförd mening om det större hemmet, *fædrelandet*. ”Det skal i kommende Dage være alle sande Fædrelandsvenners højeste Glæde at gjøre Fredsagen kjendt i Folkehjemmet og kjær i Folkehjertet”, som det hette i arbetartidningen *Morgengryet* 1885.³³ Tunga politiker använde det sporadiskt, så även den tyngste av dem alla, Venstre-ledaren Johan Sverdrup i en tillbakablick på 1889, året då Høyre och De radikale röstat bort honom från statsministerposten: ”Uden Selvstændighed ingen Tryghed i Folkehjemmet, ingen Velsignelse i Fremskridtet og intet Ærens Mindeblad i Historiens Aarbøger.” Norge och det norska folket bildade tillsammans *folkehjemmet*, eller som det hette med tydligt avståndstagande i venstre-tidningen *Nordmanden* (Kristiania/Oslo) i början av 1890-talet, då unionsfrågan trädde fram som det överskuggande spörsmålet: ”Høire snakker ikke om Norge og Sverige som to selvstændige og forskjellige Folkehjem, men som

31 Anders Skrondal, *Grundtvig og Noreg. Kyrkje og skule 1812–1872*, Bergen 1929, kap. 7–8; Einar Molland, *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*, Oslo 1979, s. 277–287; Steinfeld 1998, s. 476–479; Skjelbred et al. 2017, s. 87–91.

32 Grundtvigs inflytande på bruket av *folkehjem* i Norge bör därför ses som indirekt – läseboken måste sammantaget ha varit viktigare för spridningen. Att studera och belägga detta baserat på pressmaterialet torde dock vara mycket svårt.

33 Cit. ”Børn...”, ”Nogle Bemærkninger om Skolens Ordning i vor Tid”, *Dagsposten* 8/1 1886; ”Hvad er Folketanken i Telemarksdalene”, *Morgengryet* 26/12 1885. För poeternas tidiga bruk av metaforen, Andreas Munch, *Nyeste Digte*, Kristiania 1861, s. 58 (dikten ”Udstillingen for Nationalgalleriets Byggefond” är daterad februari 1860); Jørgen Moe, *Samlede Skrifter*, vol. 1, Kristiania 1877, s. 424 (”Kantate ved Universitetets Mindefest for Kong Carl XV den 19de November 1872”); Jonas Lie, *Samlede Værker*, vol. 10, København 1903, s. 26, 55 (”Nordisk Arbeidersang” 1870, ”Kantate ved Kroningen i Trondhjems Domkirke den 18de Juli 1873”).

et eneste fælles.” *Folkkehjemmet* var den egna nationen, definierad som en unik språk- och kulturgemenskap.³⁴

I Danmark går det att finna motsvarande bruk. När bondepolitikern N.J. Termansen, kallad landets lärdaste lantman och mångårig ledamot av Folketinget och senare Landstinget, i augusti 1871 talade i Stiklestad i norska Trøndelag, platsen för det berömda slaget år 1030 där Olav den helige miste livet, utgjorde det fornnordiska arvet ett centralt tema. Ännu viktigare var förstås böndernas och hela folkets framtid. Han frågade retoriskt vilka det egentligen var som bodde i landet och fortsatte:

Det er ikke dem, som det er en ligegyldig sag, hvor deres herberg rejser sig, hvad enten det er indefor fødelandets grænser eller f. eks. i Amerika. Det er ikke dem, der finde det for småt at høre til et eget folkehjem, da hele verden skal være deres hjem. Det er ikke dem, der slet ikke vill høre tale om at elske noget hjem på jorden, fordi himlen alene skal være deres hjem. Alle disse har i virkeligheden ingensteds hjemme, de høre slet ikke til 'folket'. Når vi nævne folket, da mene vi alle virkelige dannemænd og dannekvinder, alle de, der 'bo' i deres fædresland og bære 'hjemkærlighed i bryst'.³⁵

Termansen öste sedan på om folkets sak, evangeliets sanningar och Nordens sanna anda som stod upp mot de onda krafterna, men det väsentliga här är hur han lyfte fram banden mellan de enskilda hemmen och det gemensamma fosterlandet; folkhemmet var det danska folkets hem.³⁶ Andra folktalare gjorde också bruk av metaforen och nederlaget 1864 ökade i deras tal om nationell samhörighet, stöd åt den hotade danskheten på den tyska sidan och önskan att återförena alla danskar i ett land. Och till det kom snart kampen mot Estrups godsägardiktatur.³⁷ Föga förvånande var det folkhögskollärare och redaktörer knutna till Venstres olika grupperingar som omtalade fosterlandet och nationen som ett folkhem. Ordet användes lite högtidligt i talen på politiska möten och *grundlovs*-fester, som i den

34 Halvdan Koht, *Johan Sverdrup, del 3, 1880–1892*, Oslo 1925, s. 551–552; ”Høires Fædrelandskjærlighed”, *Nordmanden* 28/7 1893 (Kristiania). Kristianias borgmästare Sofus Arctander, ledande moderat venstre-politiker, använde också *folkkehjemmet* för att hylla fosterlandet, se referatet ”17de Mai i Kristiania” i emigranttidningen *Skandinavien* 5/6 1908.

35 Niels Jochum Termansen, ”På Stiklestad”, *Nordisk Månedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning* 1872, s. 202.

36 Ett annat exempel är ett tal hållet i Trondheim under samma resa, Termansen, ”Vort danske Haab”, *Sjællandsposten* 11/10 1871.

37 ”Godsægardiktatur”, Hans Vammen, *Den tomme stat. Angst og ansvar i dansk politik 1848–1864*, København 2011, s. 210.

bekante skriftställaren Frederik Barfods förklaring av skillnaden mellan en stat och ett hemland: det förra kunde skifta gränser, det senare var ett *folkehjem*. Man kunde ändra på planlösningen, riva murar och öppna för nya dörrar, ”men hele Hjemmet vedbliver ligefuldt at være hele Folkets Hjem, hvis dette ikke udvander eller udkastes; hele Landet vedbliver at være hele Folkets Land”.³⁸

Från genomgången drar jag två slutsatser. Den första syns inte direkt, men det är uppenbart att *folkehjem* i norskan och danskan successivt blev ett hyfsat bekant ord som kunde användas metaforiskt, och mer sällsynt konkret, om olika företeelser.³⁹ Motsvarande diversifierade bruk, ett indicium på ordets relativa förankring hos språkbrukarna, kan iakttagas i Sverige först under 1930-talets senare del. Därmed inte sagt att det för den skull utgjorde ett nyckelord i Danmark och Norge i den bemärkelsen att det stod centralt i det offentliga samtalet och var omstritt.

Den andra slutsatsen lyder: *folkehjem* var inget konservativt slagord utan ingick i venstre-nationalismens vokabulär som en högtidlig synonym till det egna landet och dess invånare förstådda som en enhet. Så förklaras

38 Frederik Barfod, ”Hvorpaa kender man et Folk?”, *Vestslesvigsk Tidende* 4/7 1871. Andra exempel: ”Grundlovens 25-aarige Jubilæum”, *Kolding Folkeblad* 8/6 1874 (talare redaktör Enevold Sørensen, Venstre, senare medlem av Folketinget 1887–1892, 1898–1910, av Landstinget 1910–1918, statsråd 1901–1909); ”Vejby, den 13de Marts”, *Vensyssel Tidende* 17/3 1877 (talare folkhögskoleföreståndare A.F. Kjær, Smidstrup Højskole, Hjørring, senare red. för Det Moderate Venstres ledande organ *Fyns Tidende*); ”Folkemødet ved Hellested”, *Østsjællands Folkeblad* 23/6 1877 (talare redaktör Søren Sørensen Svarre, Venstre); V.J. Hoff, *Hjemmet*, 2 uppl, København 1882, s. 37–38. Om Termansen, Barfod och Hoff i olika (ny-)grundtvigianska, bondevänliga och venstreorienterade miljöer, Anders Pontoppidan Thyssen, *Den nygrundtvigske bevægelse 1870–1887. Med særligt henblik paa den Borupske kreds*, Köpenhamn 1957, s. 56–57, 65–66 (Termansen), 190–191 (Barfod), 278–315 (Hoff) m.fl. ställen samt artiklarna i *Dansk Biografisk Leksikon*, <https://biografiskeleksikon.lex.dk/> (12/1 2023).

39 Norska exempel: ”En ledende Tanke hinsides Havet”, *Oplandenes Avis* 30/4 1881 (om att de nordiska folken bör slå sig ned i nordiska kolonier i Nordamerika för att bevara det gemensamma nordiska folkhemmet); ”Ved Martin Luther’s 400-aarige Fødselsedag”, *Gjengangeren* 11/11 1883 (Luther ger liv åt folkhemmet); ”Til Julebordet”, *Vort Land* 15/12 1894 (om jordgloben som lämplig julklapp i folkhemmen). Danska exempel: J.N. Madvig, *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning*, del 2, Köpenhamn 1882, s. 549 om Vesta som hemmets och familjens gudinna: ”Til Grund ligger Forestillingen om Statens Arne (*focus publicus*, Cic. *de leg.* H, 8) som Folkehjemmets og Statens Midtpunkt, der personificeres i et helligt kvindeligt Væsen, men ganske abstrakt, uden nogensomhelst Forestilling om handlende Virksomhed, og i denne Skikkelse træder i nærmeste Forbindelse med Vogterne af Husets Indre”; ”Grogaldet”, utg. och övers. Karl Gjellerup, *Den ældre Eddas Gudesange*, Köpenhamn 1895, s. 229: ”Hvad attraar du, eneste Søn! hvad Nød monne dig nage? da din Moder du kalder, som til Muld er kommen og er fra Folkehjem fjern.” Filologen Madvig var även en respekterad politiker, Gjellerup delade nobelpriset i litteratur 1917.

det också i Den Norske Akademis Ordbok som anger två betydelser: en modern, hämtad från den östra grannen, som synonym till en (socialdemokratisk) välfärdsstat, och en numera sällsynt, den som gällde sent 1800-tal: "nåjonal, demokratisk liberal stat som et god hjem for hele folket".⁴⁰ Så brukades det i högtidstal om arbetet för fosterlandets gemensamma bästa och i maningar till mobilisering för folkstyre och reformer. *Folkehjem* var släkt med andra grundtvigska ord som *folkehjertet* (folksjäl) och *folkeaaend* (folksjäl, nationalkaraktär). Det ingick i nationalismens vokabulär, ett ord som signalerade samhörighet i nationalstaten.⁴¹

Med tanke på ordets spridning med inflytelserika användare inställer sig frågan varför *folkehjem* inte levtt kvar i aktivt bruk in i nutiden. Förutsättningarna var ju goda, inte minst i Norge med läsebokens genomslag, men skolboken synes också ha blockerat ett vidare bruk eftersom ordet genom den erhållit sitt bestämda sammanhang. Och boken blev ju snabbt omstridd. Utöver frågan om rätt sorts kristendom fanns språkstriden och Slagstads snabba förklaring är just att splittringen i språkfrågan – bokmålets *folkehjem* mot landsmålets *folkeheim* – uteslöt bredare användning. När språkstriden rörde upp känslorna som mest kring sekelskiftet 1900 var det alltså svårt, för att inte säga omöjligt, att enas kring ett ursprungligen danskt ord som *hjem* eller nynorskans *heim*. Perspektivet kan dessutom vidgas till brytningarna mellan de två kulturerna, ämbetsmännen mot bönderna, en konflikt med religiösa och språkliga stridsämnen, som försämrade de samhälleliga förutsättningarna för att ett samlande ord skulle slå igenom.⁴²

40 "Folkehjem", <https://naob.no/ordbok> (12/1 2023). Ordbokens redaktion har efter e-postkontakt med mig uppdaterat texten och lagt till äldre exempel.

41 Diskussionen om hur man kan analysera och förstå Grundtvigs nationalism lämnar jag här därhän, men se t.ex. Balder Mørk Andersen, "Grundtvigs folkelighedsbegreb", *Grundtvig-Studier* 2003, s. 65–87, Korsgaard 2004, s. 288–306, och, framför allt, Michael Böss, "Grundtvigs nationalisme i lyset af nationalismeteori", i *Samfundsbyggeren. Artikler om Grundtvigs samfundstenkning*, Ove Korsgaard & Michael Schelde (red.), København 2014.

42 Jag ställde spørsmålet om varför *folkehjem* inte blev ett nyckelord i Norge till tre norska forskare och fick tre skilda, men besläktade svar. Dag Thorkildsen (e-post 15/9 2021) pekade på de religiösa motsättningarna, se ovan not 31. Om språkfrågan, Slagstad 1998, s. 202; allmänt, Sørensen 2001, s. 344–377. I e-post till mig 27/9 2021 anger Sørensen språkstriden som en rimlig förklaring: ett "danskt ord" skulle verka splittrande. Frågan var het och känslig: Jensens läsebok inkluderade texter på landsmål (nynorsk) och detta föranledde krav på bojkott redan på 1860-talet – språkstriden uteslöt alltså både *hjem* och *heim*, Jens Johan Hyvik, *Språk og nasjon 1739–1868*, Oslo 2009, s. 310; om språkfrågan (*målsaka*) efter 1868, Oddmund Løkensgard Hoel, *Mål og modernisering*, Oslo 2011. Tack till Merethe Roos som i e-post till mig 7/10 2021 pekade på det övergripande perspektivet. Om de två kulturerna, Jens Johan Hyvik, *Tokulturlæra i norsk historie*, Oslo 2016. Hoel 2011, s. 134–162 för exempel på hur sociala, religiösa och språkliga konflikter korsade och överlappade varandra. Se även blockcitatet s. 48.

I Danmark övertog en specifik institution ordet och därmed minskade övrigt bruk. Sprogforeningens Folkehjem i Åbenrå grundades 1900 för att stärka dansk kultur och språk i det tvåspråkiga Nordslesvig/Sønderjylland som blivit tyskt 1864. Föreningens församlingshus med möteslokaler, bibliotek och restaurang blev ett centrum för den av förtyskningssträvanden hotade danskheten, en mötesplats för danska politiska, fackliga och kulturella föreningar. Det döptes till Folkehjem eftersom det var den danska nationens hus, en markering av dansk enighet över statsgränsen. Detta utgjorde, som prästen och folkhögskoleläraren Otto Rosenstand från Ribe klargjorde, en självklarhet: "Og Sønderjyderne er vore egne, de høre til vore Husfolk, thi Danmark er vort Hus, vort fælles dejlige Folkehjem."⁴³ Namngivningen hade av allt att döma ingenting alls att göra med den tyska välfärdsinrättningen Volksheim i Dresden, däremot allt att göra med folkhemmet som metafor för nationens kultur- och språkgemenskap.⁴⁴ Samtidigt fortlevde bruket att vid särskilda tillfällen kalla det egna landet för *folkehjemmet*.⁴⁵ Så yttrades det

43 Otto Rosenstand, "Aandelige Forhold i Sønderjylland", *Dansk tidsskrift* 1898, s. 425.

44 För husets tillkomst och förankring i försvaret av danskt språk och kultur, Hans H. Worsøe, "Tiden 1864–1920", i *Åbenrå bys historie*, vol. 3, 1864–1945, Johan Hvitfeldt & Peter Kr. Iversen (red.), Åbenrå 1974, s. 60–62; Jan Schlürmann, "Die Versammlungshäuser der dänischen Minderheit in Schleswig", i *Heimstätten der Nation. Ostmitteleuropäische Vereins- und Gesellschaftshäuser im transnationalen Vergleich*, Peter Haslinger, Heidi Hein-Kircher & Rudolf Jaworski (red.); Hans Schultz Hansen, *De danske sønderjydere førstemand. H.P. Hanssen 1862–1914*, Åbenrå 2018, del 3. Sprogforeningens ordförande Frode Sørensen har i e-post till mig (8 och 9/3 2023) betonat hemmets grund i arbetet för dansk kultur och språk. Forskningsleder Hans Schultz Hansen, Rigsarkivet, har per e-post (6/3 2023) meddelat att ingen specialstuderat namngivningen och framhållit huvudpersonen Hanssens kopplingar till grundtvigianska kretsar. *Folkehjem*, alltid i obestämd form, finns kvar i dag, <https://folkehjem.dk>. *Folkehjem* i betydelsen välfärdsinrättning för folkbildning förekom också då och då i danskan, se t.ex. sekreteraren i Fredriksberg Oplysningsselskab, författaren Karl Christensen, *Folkehjem. En studie*, København 1906, som inte alls nämner danskarnas hus i Åbenrå, däremot Toynbee Hall och Hamburgs Volksheim.

45 Danska exempel: Johan Skjoldborg, *Udmarksfolkene. Artikler og Taler*, København 1912, s. 56 (om tjänstefolkets usla villkor i det danska folkhemmet); "Vort Land, vort Folkehjem", *Architekten* 1915–16:18, s. 174–176 (utifrån en text av Skjoldborg); Thomas Bredsdorff, *N.F.S. Grundtvig*, København 1919 (om hur gamla danska ord "bringer Bud fra selve det gamle Folkehjem"), s. 29. Norska exempel: "Skolen og fædrelandskjærligheten: Foredrag i Bratsberg amts lærerlags møte den 24de juni 1915 af sognepræst Prytz", *Nordfjord* 8/7 1915 ("Fædrelandet er vort store hjem, vort folkehjem"); "Skoleinspektør Svensen: Lærerpersonalets avskedsfest", *Trondhjems Adresseavis* 29/6 1918 ("For folkelykke i folkehjem"); "Mindegudstjeneste for de faldne sjøfolk", *Morgenbladet* 1/1 1919 ("bygge videre hver paa vort lille hjem og samlet paa vort store folkehjem"); Sigrid Undset, *Et Kvinde-synspunkt*, Oslo 1919, s. 61 ("Kulturarbeidet maa begyndes, mens sindet er ungt og mykt, derfor er kulturmennesket altid præget av hjemmet, slegtshjemmet og folkehjemmet").

såväl i hyllningen till drottning Maud vid kröningen i Trondheim 1906 som vid invigningen av Norges Bondeslags landsmöte nitton år senare: "Vi vil kampens maal i høiden sætte, saa vi stadig imot himlen ser, Norge, du vort folkehjem, voks dig opp og voks dig frem, saa du blir os mer og mere kjær."⁴⁶

Folklärarnas folkhem

För de tidiga svenska brukarna var den skandinaviska kopplingen avgörande. Teodor Holmberg, i dag mest bekant som en av Sverigedemokraternas ideologiska inspirationskällor, var ensam om att använda ordet folkhem över längre tid; han gjorde det då och då från 1880-talet till 1920-talet. Prästen Lars Magnus Danielsson, väsentligt mera okänd, gjorde det också några gånger från 1880-talet. Båda inspirerades av Grundtvig och båda hade starka band till folkhögskolan.⁴⁷ Jag koncentrerar mig här på Holmberg.

Skåningen Holmberg, 23 år ung och nybakad filosofie kandidat utnämnd till föreståndare för Tärna folkhögskola i Västmanland 1876, är en av pionjärerna i den svenska folkhögskolans historia. Tillsammans med hustrun Cecilia Bååth-Holmberg – hon ansvarade för kurserna för kvinnor – ledde han verksamheten på skolan fram till 1912. Holmberg var under 1870- och 1880-talen politiskt sett närmast liberal, uttalad Norgevän, frihandlare och positiv till frikyrkornas verksamhet. Nordiskt samarbete och folkbildning utgjorde ledstjärnor och Tärna folkhögskola söder om Sala blev ett viktigt nav i det nordiska skolsamarbetet. Makarna Holmberg trädde fram som ledande företrädare för folkhögskolan som nationens och folkfrihetens stora tanke, som Cecilia Bååth-Holmberg skrev i en hyllning till Björnsterne Björnson.⁴⁸ De deltog ivrigt i de nordiska folkhögskolemötena och var

46 "Kantate", *Kroningen 22de Juni 1906*, Oslo 1906, s. 6 ("Vær, Dronning, Folkehjemmets gode Aand", text av prästen Sigvald Skavlan); "Landsmøtets prolog", *Nationen* 20/6 1925 (dikten trycktes av flera tidningar). Diktens författare, lantbrukaren Ivar Sæter (1864–1945), var bonderomantisk författare, hembygdsforskare och politisk aktivist. Han började som radikal Venstre-man, blev socialdemokrat och slutade som hängiven nationalsocialist.

47 Om Holmbergs, Ragnar Amenius, "Cecilia Bååth-Holmberg" och "Teodor Holmberg", *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://riksarkivet.se/sbl/artikel/13728> resp. 13732 (24/8 2021); om Danielsson, Karl Särnstedt, "Lars Magnus Danielsson. Några minnen", *Karlstads stifts julbok* 1939; Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*, Uppsala 2004, s. 119, 131–132, 175–176. Holmberg skriver en hel del om Grundtvig i sina minnen, *Tidsströmningar och minnen*, Uppsala 1918, främst i kap. 7. Grundtvig placeras där bredvid andra stora folklärare som Sokrates och Luther (s. 189); även Holmberg, *Ljusbän och ljusbrytningar*, Uppsala 1917, kap. 8 "Folklig och religiös väckelse genom Grundtvig".

48 Cecilia Bååth-Holmberg, *Björnsterne Björnson som författare, politiker och personlighet*.

svenska korrespondenter för Nordens ledande tidning för folkhögskolefrågor, danska *Højskolebladet*. Deras politiska grundhållning kan karakteriseras som nationell och skandinavistisk, och när konflikterna i unionen ökade under tidigt 1890-tal kolliderade de båda hållningarna. Det norska beslutet i juni 1905 beskrev Holmberg som en spottloska i ansiktet på hederliga svenskar och konstaterade att det nu var hög tid att sluta "jodla 'nordiska'" för att i stället prioritera Sveriges väl.⁴⁹

För Holmberg var folkhögskolans utveckling huvudsaken. Han menade att krigen förklarade dess starkare genomslag i Danmark, det hade lett till en kraftfull fosterländsk mobilisering av befolkningen, en väckelse som i Grundtvigs anda var både innerligt religiös och samhällstillvänd. Här hemma såg det mörkare ut: egenintresset styrde framför fosterlandets bästa, religionen var dyster och världsfrånvänd och splittring, förr i stånd och nu i klasser, hotade gemenskapen. Samtidigt vilade en slumrande kraft i den svenska allmogen, en väldig kraft att mobilisera för fosterlandet och folkhögskolans uppgift var att bidra till en sådan medborgerlig nationell mobilisering, att öppna de unga männens och kvinnornas ögon för Sveriges folk och land, historia och natur och "tända kärlek till vårt stora gemensamma hem, fosterjorden, hvilket Gud gifvit vårt folk och lagt mellan fjäll och haf".⁵⁰ Att sprida den nationella väckelsen utgjorde folkhögskolans viktigaste uppgift. Folket, som Holmberg dels förstod som den kroppsarbetande delen av befolkningen och primärt som jordbrukarna, dels såg som en urgammal etnisk gemenskap som delade härkomst, språk och historia, stod i centrum. "Att lefva midt bland sitt folk är att lefva ett fullt och rikt mänskligt lif", förklarade Holmberg riktat till alla som menade att religionen manade en att vända världen ryggen. Tvärtom, och här ekar Grundtvig, var det en plikt, och förstås en glädje, att delta i samhället, att verka i folket och följa fosterlandskärlekens bud.⁵¹

Ett utkast, Stockholm 1885, s. 27; om deras vidsträckta skandinaviska engagemang, Hemstad 2008, s. 168–171, 256, 259–260, 322, 349–352, 377–378.

49 Allan Degerman, *Svensk folkhögskola 100 år*, del 2, *Folkhögskolans idéhistoria*, Stockholm 1968, s. 169–170, som citerar Holmbergs arga och upprörda artikel i *Stockholms Dagblad* 20/6 1905; om paret Holmbergs uppbragta reaktioner 1905, Hemstad 2008, s. 407–410, 460–463. Jag har inte kunnat återfinna källorna som Hemstads not 655 hänvisar till.

50 Teodor Holmberg, *Folkhögskola och folkupplysning. Uppsatser och tankar*, Västerås 1883, s. 76 (uppsatsen "Behöfvas folkhögskolor för kvinnor?" från 1882; samma budskap i "Till Tärna Folkhögskolas lärjungar 1–2", 1878–1879).

51 Teodor Holmberg, *Folkliga föredrag och uppsatser 1:a–4:e följden*, Sala 1890, s. 9 ("Tankar om folk och fosterland" i del 3); även Herman Odhner, *Den Nordiska folkhögskolan. Berättelse om Nordiska folkhögskolemötet å Hvilan 1890*, Linköping 1891, s. 123 (Holmberg höll samma föredrag som avslutning på folkhögskolemötet). Holmberg, s. 12, resonerar om vilka som genom sina tänkesätt och handlingar trätt ut ur folket: mördare, äkten-

I kvartalstidskriften *Läsning för folket* 1894, ett folkupplysningsprojekt som sedan 1835 spritt praktiska råd och uppbyggliga berättelser till läsekretsen på landsbygden, utgick han från den gamla föreställningen om skapelsen som ett träd, en helhet där allt hänger samman. Trädmetaforen kunde förstås stort som hela världsalltet och i mindre skala:

Det finnes ett träd, urgammalt och väldigt, omöjligt att rätt öfverblicka och i dess samtliga lifsyttningar beskrifva, men alla bo vi dock under dess rika, lummiga grenar. Låtom oss nämna det *samhällsträdet*, fosterjorden, fäderneslandet, folkhemmet – olika namn för samma sak.⁵²

Folkhemmet var alltså en metafor för det egna landet i Holmbergs entydiga bestämning. Han använde det deskriptivt om det faktiskt existerande svenska samhället; Sverige var redan ett folkhem eftersom svenskarna bodde där. Hans bruk förändrades inte över tid – folkhemmet betecknade hemlandet. Exakt när och hur han fick korn på det nya ordet är obekant, att han plockade upp det i Norge eller Danmark är dock klart. Första kända tillfället då han använde folkhem i ett tal i Arboga sent 1888 hänvisade han just till den norska uppfattningen om fosterlandet som det gemensamma hemmet som omsluter de enskilda hemmen. Goda hem, präglade av den luthersk-kristna gemenskapen, lade den självklara grunden för ett gott liv, sade Holmberg och fullföljde tankegången med sitt typiska organiska bildspråk:

Det finnes ett annat hem, nämligen folkhemmet, fosterlandet. När ett nytt hem bildas, är det som om en ny sten framskaffades till muren, som hägnar fosterlandet. Lifvet kommer ur den stora kroppen. Det är folkets lif, som brusar in i ditt hem. Jag vill likna fosterlandshemmet vid stammen på ett träd, der bladen då äro de enskilda hemmen.⁵³

skapsbrytare, menedare och andra brottslingar, ofosterländska socialister, de som lever i lyx, dryckenskap och osedlighet samt de som i fred eller krig förrått sitt land och, slutligen, de som förnekar Jesus och kristendomen. Det råder dock ingen tvekan om att han i regel utgick från ett etniskt-kulturellt folkbegrepp. Se t.ex. Teodor Holmberg, *Social etik. Föreläsningar vid feriekurserna i Wisby 1898*, Visby 1898, s. 51, där det konstateras att folk och stat inte alltid överensstämmer och exemplifieras med att även samer och finskspråkiga bor i Sverige.

⁵² Teodor Holmberg, "Samhällsträdet", *Läsning för folket* 1894, s. 219 (kursiv i original), referat "Samhällsträdet", *Helsingborgsposten* 20/10 1894; även Teodor Holmberg, "Folkhögskolans ideala uppgift. Föredrag vid det 6:e svenska folkhögskolemötet i Upsala 1892", *Verdandi. Tidskrift för ungdomens målsmän och vänner* 1892, s. 217.

⁵³ "Staden och länet. Godtemplarlogen Filadelfia", *Arboga 4/12* 1888, även publicerat i *Arboga Tidning* och *Köpingsposten* samma dag.

Holmberg följde den givna modellen: de enskilda hemmen ingick i det större nationella folkhemmet som i sin tur ingick i ett himmelskt folkhem, den kristna gemenskapen. De tre hemmen hängde nära samman. Likt dansken Termansen såg han utvandringen som en olycka för nationen och förklarade att utvandrarerna genom härkomsten, språket och hemlängtan fortfarande tillhörde svenska folket – hans förord till egnahemsbyggandet som bästa medlet mot emigrationen 1888 skulle 15 år senare vara politiskt allmängods. Hans budskap, utlagt i flera skrifter, var att goda enskilda hem präglade av kristna värderingar och kvinnlig omsorg kunde tjäna som modell för ett samhälle genomsyrat av fosterlandskärlek; goda hem och sunt familjeliv utgjorde det djupt rotade samhällsträdets minsta beståndsdel genom historien och i nutiden.

Holmbergs – för den delen även Danielssons – folkhem hänvisade till det faktiskt existerande fosterlandet, ”det större folkhemmet, som kallas Sverige”.⁵⁴ I skrifterna tecknade han både blomstrande framtider och farliga hot, men själva ordet folkhemmet var inte laddat på det sättet. Han använde det inte programmatiskt utan alltid deskriptivt som en synonym till hemlandet. Holmberg kan ses som en sen exponent för 1800-talets nationalism. Hemmetaforerna och den organiska nationsidén utgjorde centrala delar av arvet, liksom naturromantiken, fornnordisk mytologi och svensk historia. Nation, luthersk kristendom, hem, familj och moderskap är eviga – och hotade – värden hos Holmberg och även detta kan ses som typiskt för tidens tankevärld.⁵⁵

54 L.M. Danielsson, ”Om människolifvet i det första utvecklingsstadiet med hänsyn till den rent andliga utvecklingen”, *Hallands Tidning* 14/11 1889. Talet publicerades i tre delar i tidningen 31/10–14/11 1889. Cit. är ofullständigt, det avslutas med en strof ur skalden A.U. Bääths dikt till Sveriges folkhögskolemän, ”Det är seger nog”, om vikten av fosterländsk väckelse: skogen och jorden ger mer än mat på vårt bord, de utgör en flik av vår fosterjord, se <https://litteraturbanken.se/författare/BääthAU/titlar/Dikter/sida/29/faksimil>. Danielsson berättade senare att han fått en vänlig erinran efter föredraget om det olämpliga i att offentligt återropa Grundtvig. Det var bättre att smyga in dennes tankar och livsåskådning, löd rådet, ”Strödda minnen från min första folkhögskoletid”, *Hallands folkhögskola Katrineberg 1873–1923*, Falkenberg 1923, s. 47–48.

55 Patrik Hall, *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm 2000, s. 128–179; Charlotte Tornbjær, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, Lund 2002, s. 78, 85–86, 97–99, 193, 248–50. Tornbjær betonar med rätta att nation, hem och moderskap m.m. uppfattades som – hotade – eviga värden. Se vidare Edling, *Folkhemmet*, kap. 2.

Den fosterländska predikans metafor

De tidiga brukarna Holmberg och Danielsson intog inte några framskjutna positioner i tidens huvudstadscentrerade offentlighet. Danielsson, en lokal kulturpersonlighet, var präst i landsorten och Holmbergs röst hördes inom folkhögskolevärlden men inte så mycket längre ut. Att döma av omdömena som citerades i hans egenutgivna skrifter var det tidskrifter inriktade på undervisning och kyrkliga frågor som recenserade honom fortlöpande. Men Holmberg arbetade ihärdigt med att sprida sin förkunnelse och det är tydligt att han uppskattade 1890-talets förändrade ideologiska klimat. Det märktes inte minst när han, entusiastisk inför samtidens nya känsla för det svenska och dess politiska yttringar, på grundtvigiska, predikade för sina svenska lärarkolleger 1898:

Och icke soffer vårt folk nu mera! Har du icke hört suset från den svenska folkängels glänsande vingar? Har du icke med glädje märkt, att redan sedan åtskilliga år en stark och löftesrik fosterländsk strömning genomgår Sveriges nation?⁵⁶

Det Holmberg hyllade var samtidens allt starkare upptagenhet av fosterland, svenskhet och hembygd. Bredvid internationella strömningar som imperialism och ekonomisk tävlan mellan staterna anger samhällsomvandlingen – industriernas och städernas tillväxt, de moderna partiernas framväxt, det moderna genombrottet i kulturen, folkrörelsernas, turismens och veckotidningarnas genomslag och så vidare – den allmänna bakgrunden till talet om det svenska. Landet var ”i snabbt fortskridande utveckling från ett jordbruksland till en industristat som för så mycket godt och så mycket ondt med sig”, som *Aftonbladets halfveckoupplaga* sammanfattade på nyårsafton 1898.⁵⁷ Till det kom emigrationen som både konkret och symboliskt omvandlade Sverige till ”hemlandet” och förstärkte den pågående försvenskningen.⁵⁸

⁵⁶ Holmberg, ”Svar på frågan ’Huru skall folkhögskolan kunna hålla sitt speciella skolprogram lifsfriskt uppe i den ensidiga nyttighetsströmning, som onekligen gör sig gällande på flera områden?’”, *Sveriges folkhögskolor. Berättelse om det sjunde svenska folkhögskolemötet i Göteborg den 30 augusti–1 september 1898*, Henning Tornell (red.), Lund 1900, s. 91–92.

⁵⁷ Cit. efter Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och bemediologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s. 29, 32. Allmänt om nationalism och svenskhet vid sekelskiftet, Staffan Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Stockholm 1946; nyare studier inkluderar Edling 1996, kap. 7, 12; Hall 2000, s. 180–269; Samuel Edquist, *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, Uppsala 2001; Tornbjer 2002; Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, Stockholm 2006.

⁵⁸ ”Hemland” har drygt 39 000 förekomster i pressen före 1880 och mer än 245 000 under de följande 40 åren, <https://tidningar.kb.se/> (9/12 2022). Om emigrationsfrågan, Edling

Egnahem, en av tidens heta socialpolitiska frågor och standardsvaret på utvandringens onda, och folkhem kopplades ihop i de få texterna där ordet förekom under 1900-talets första årtionde. De många små hemmen och det stora nationella hemmet hörde samman. Så lät det i krönikan ”Nu när fruktträden stå i blom”, som publicerades i åtminstone 25 tidningar i juni 1903. En röd liten stuga med en täppa gav ”den mäst tilltalande bild av svenskt folkhem som nästan kan tänkas”, hette det i en plädering för utvecklad trädgårdsodling. Texten, vars folkhem förstods konkret som folkets bostäder, uttryckte på ett tidstypiskt sätt den framväxande egnahemsrörelsens ideal: röda stugor, omsorgsfullt skötta trädgårdar och intensivt lantbruk i liten skala skulle skapa välbstånd och lycka åt folket.⁵⁹ Några år senare använde också förre statsrådet Alfred Petersson i Påboda folkhemmet som metafor för det befintliga fosterlandet som skulle stärkas genom fortsatt egnahemsbyggande. Han tog sin utgångspunkt i Ibsens drama *Byggmästare Solness* och huvudpersonens replik ”jag bygger hem för människor” som borde vara central för alla fosterlandsälskande svenskar, för hela folket och dess styresmän. Att skapa nya hem var det viktiga:

Vårt samhälle, hvad är det väl annat än ett människohem, ett stort folkhem. Samhället är formen för mänsklig tillvaro och mänskligt samlif. Vårt svenska folkhem är ett mycket gammalt sådant.⁶⁰

Petersson, till skillnad från övriga brukare en politisk tungviktare, snabbspolar sedan genom historien med karg natur, hårt arbete, Geijers Odalbonde och stora samhällsförändringar för att nå fram till sitt centrala budskap: utvidgad rösträtt inte utgjorde något hot utan skulle gynna ansvarstagande och medborgaranda. Som många andra pläderade han också för satsningar på egnahem för att motverka emigrationen och utflyttningen från landsbygden.⁶¹

1996, kap. 7; Hall 2000, s. 226–257; försvenskningen, Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Stockholm 1993.

59 ”Nu när fruktträden stå i blom”, *Karlstads-Tidningen* 3/6 1903 är första träffen i <https://tidningar.kb.se>. Artikeln hänvisar till Värmlands trädgårdsförening vilket ger en ledtråd angående författarens hemvist. Denna text står alltså för 25 av 70 folkhem som samhälle i vid mening i de digitaliserade tidningarna. Det går att finna andra exempel på ett liknande konkret bruk av folkhem som husen, hemmen där folket bodde, t.ex. Gustaf Ankarcrona, ”Föredrag om hemslöjden”, *Karlstads-Tidningen* 24/10 1906 (om den genuina slöjden i böndernas ”gamla folkhem”); referat av prästen Axel Luttemans föredrag, ”Avd. 110, Köping”, *Reformatorn* 31/7 1913 (om vikten av att bekämpa alkoholen ”i våra svenska folkhem”). Ett senare exempel ger statsminister Ekman i riksdagens remissdebatt 1928 då Per Albin Hansson gjorde sitt senare så berömda inlägg, se Edling, *Folkhemmet*, kap. 2–3.

60 ”Svenska folkförbundets afdelning i Högsby”, *Kalmar* 28/6 1909.

61 *Kalmar* 28/6 1909. Detta visar på det ofruktbara i statsvetaren Fredrika Lagergrens

Röda stugor åt folket tilltalade även brukspredikanten på Österby i norra Uppland Per Pehrsson, från 1908 kyrkoherde i Göteborg, socialt engagerad och politiskt aktiv präst, riksdagsledamot 1906–1908 och 1921–1936. Likt många samtida lyfte han fram egnahemsbyggandet som landets värn mot den skadliga utvandringen och såg de goda hemmen som första försvarslinjen mot tidens alla samhällsupplösande och falska krafter. "Vårt inre försvar" hette texterna där han pläderade för hemmens fosterlandsbevarande betydelse socialt, politiskt och moraliskt. Med nya egnahem skulle nöden bekämpas:

Mycket i vår samhällsbyggnad är långt ifrån så som det skulle vara. Mycket behöfver brytas ned af orättfärdighet, klasshat, orättvisa, egoism och småsinne. Så ljust, rikt och varmt som möjligt skall det svenska folkhemmet byggas för *alla* sina söner. Vi måste mera taga vara på både landets krafter och landets barn. De vida ödemarkerna och de stora bygderna rymma många tusenden små *egna hem*.⁶²

Pehrssons folkhem hänvisade till det existerande Sverige, som förvisso behövde förändras för att bli bättre och starkare men likafullt var politikens och kulturens grundläggande storhet, svenska folkets urgamla hemland.

Pehrsson, och för den delen även Holmberg, uttryckte också den tidstypiska oron för radikalismens och socialismens utbredning och den följande samhällsupplösningen. I riksdagen försvarade därför Pehrsson, invald som frisinnad men med en tidigt skönjbar orientering åt höger, regeringens förslag till skärpningar av strafflagen för uppmaningar till brott och ohörsamhet mot lag och myndighet. Han gick i från polemik med förslagens socialdemokratiska och liberala motståndare, jämförde den antimilitaristiska agitationen med dem som angrep brandkåren och fann det orimligt att man kunde försvara någon som hatade fosterlandets beskyddare och fortsatte: "Här är det ju det svenska folkhemmet som det

kontrastering av en kollektiv folkhemsideologi, inriktad på nationellt samförstånd, mot en individualistisk egnahemsideologi, Lagergren, *På andra sidan välfärdsstaten. En studie i politiska idéers betydelse*, Eslöv 1999, kap. 6 och passim. För ett exempel på den ideologiska föreningen av nationell pånyttfödelse och egnahemsbyggande hos en ung man efter 1905, se Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*, Uppsala 2004, kap. 4.2.

62 Per Pehrsson, "Vårt inre försvar", *Arbetarens Vän* 1903:12, s. 91 (kursiv i original); "Vårt inre försvar", *Svensk skyttetidskrift* 1904:8, s. 1 (identisk ordalydelse); senare varianter, *Arbetsglädje*, Göteborg 1906, s. 6 ("Känner vårt folk vantrefnad i det gamla folkhemmet? Den rätta arbetsglädjen synes åtminstone vara förlorad."); *Nationell styrka. Tal vid medborgarfäst i Göteborg*, Uppsala 1912, s. 14 ("Så ljust, så rikt, så varmt som möjligt skall det svenska folkhemmet byggas för *alla* dess söner").

gäller.” Pehrsson gjorde ingen utvikning om hur han förstod folkhemmet men sammanhanget är tydligt. Det var en metafor för ett fädernesland i behov av skydd.⁶³ Nej, ingen brydde sig om ordvalet, den polemiska tonen väckte däremot en del reaktioner.

I ett senare porträtt konstaterar journalisten Erik Wästberg att kyrkoherde Pehrsson predikade även när han talade politik. Han excellerade med en ”kyrkligt-patriotisk stilistik” och hos honom hade ”sedligt patos, historisk entusiasm, Evangeliska fosterlandsstiftelsen och Sveriges fasta försvar” ingått en kraftig och stridslysten förening.⁶⁴ Den stilen återkom hos andra användare, som kyrkoherde Albin Bergstrand på ett fosterländskt möte i Skåne 1917: ”Och vad rymmes det icke för andliga värden i detta urgamla svenska folkhem, vunna av ett folk, som en gång haft mærg i sin rygg och mod i sin barm, klara tankar och redligt hjärta!” Folkhemmet ingick som en ovanlig metafor i tidens patriotiska vokabulär och betecknade alltid fosterlandet.⁶⁵ Ingen brukare avvek på den punkten. Den unge Manfred Björkquist, ledare för Uppsalastudenternas korsfararrörelse, de kristna studenternas predikningar om kyrkan och fosterlandet för unga runt om i landets församlingar, kom kanske närmast då han 1911 beskrev kyrkan som ”det andliga folkhemmet” och betonade folkets organiska gemenskap i Guds skapelse. Året efter – i det spridda talet *Iförsvarsfrågan* som följde med flera tidningar som bilaga – lyfte han fram behovet av gemensamma uppoffringar för fosterlandets krav; en lösning på försvarsstriden skulle utgöra ”den första af många gärningar, som af Sverige gör ett folkhem”. Pansarbåtsinsamlingen utgjorde alltså första steget mot ökad nationell samhörighet.⁶⁶

63 *Riksdagens protokoll, Andra Kammaren* 1906:61, s. 40–44, cit. 42 (Per Pehrsson). Detta är ordets enda förekomst i riksdagstrycket före 1928. Om de s.k. Staafflagarna, deras bakgrund, tillkomst och tillämpning, Katarina Alexius, *Politisk yttrandefrihet. En studie i lagstiftning och praxis under demokratins genombrottsstid*, Stockholm 1997, kap. 5:3.

64 Erik Wästberg, *Svenska herrar*, Stockholm 1934, s. 41, 44.

65 ”Den fosterländska rörelsen i Skåne. Tal av två framstående prästmän”, *Aftonbladet* 16/7 1916; L.M. Danielsson, ”Frihetens auktoritet och tvånget”, *Arvika Nyheter* 24/4 1906 (”*Svik ej dina bröder, dina systrar i det stora folkhemmet, vårt land*”, kursiv i original). Andra exempel är folkskollärare A.G. Vahlin, ”Om krafven eller anspråken på en tidsenlig skola”, *Skaraborgs läns tidning* 12/11 1904 (utifrån fabeln ”Människokroppens lemmar” i *Läsebok för folkskolan* om vikten av nationell sammanhållning ty ”vårt land är ett ett enda stort folkhem, hvarest de olika arbetena måste respekteras”); [H G-d], ”Hemkärlek”, *Umeåbladet* 10/1 och *Umeå Nya Tidning* 16/1 1906 (om vikten av att älska det egna hemmet och ”ditt andra jordehem, det stora folkhemmet, som heter vårt fosterland”); ”Timmermansordens nya ålderdomshem”, *Dagens Nyheter* 15/12 1913 (komminister J. Rosenius ber Gud välsigna det stora folkhemmet, fosterlandet). Fler ex. i Edling, *Folkhemmet*, kap. 2.

66 Manfred Björkquist, ”Domkyrkan (Tal vid Uppsala kristliga studentförbunds 10-årsfest den 7 okt. 1911)”, *Vår lösen* 1911, s. 299; *Iförsvarsfrågan. Tal vid försvarsmötet i Göteborg*

Kjellén använde ordet på samma sätt. I polemik mot Branting 1912 angrep han Socialdemokraternas internationalism och deras felaktiga uppfattning om nationalismen:

Ett är säkert: endast på sin egen grund kan Sverige byggas ut till det lyckliga folkhem, som det är ämnadt att blifva. Endast i nationalismen finnes frälsning mot de tidens röster, som i den missförstådda internationalismens namn vilja locka breda folklager till otrohet mot sina providentiella livsbetingelser – d. v. s. mot sin egen innersta personlighet.⁶⁷

”Providentiell livsbetingelse” och ”innersta personlighet” syftar på folket som Guds skapelse, på nationen som en etnisk-kulturell-historisk och, grundläggande för Kjellén, konkurrensutsatt biologisk organism. Som citatet visar var inte folkhemmet centralt utan det väsentliga bestod i att hävda nationalismen och bekämpa internationalismen. Folket var som organiserat kollektiv underordnat staten-nationens styrka och storhet, hävdade Kjellén. Uttalandet ger ingen grund för att upphöja honom till folkhemsideolog.⁶⁸

Även Holmberg och Pehrsson fortsatte bruka ordet på samma sätt: folkhemmet var det befintliga fosterlandet. Holmberg gjorde det 1906 i ett tal om behovet av samarbete och samförstånd i stället för splittring och partistrider, och han återkom till det under försvarsstriden 1913 och betonade då starkare pliktens betydelse.⁶⁹ Pehrsson liknade statskyrkan vid en väldig

den 19 februari 1912, Uppsala, 1912. Fem av folkhems-förekomsterna i pressen 1912 var referat av Björkquists tal (22/3 2022). Om hans politiska engagemang, Torbjörn Aronson, ”Folkhemmet och pansarbåten. Manfred Björkquist, den sociala frågan och politiken fram till 1920-talets slut”, i *Manfred Björkquist. Visionär och kyrkoledare*, Vivi-Ann Grönqvist (red.), Skellefteå 2008. Tre andra brukare kan knytas till Björkquist, utöver Lutteman 1913 är det prästerna P.A. Wenner, ”Vi äro svenskar, vi äro böder [sic]”, *Aftonbladet* 15/3 1917 och Erik Montan, ”Den kyrkliga frivilligkåren 1919. Läge och uppgift”, *Vår lösen* 1919, s. 251. Om Björkquist och Wenner, Torbjörn Aronson, *Den unge Manfred Björkquist. Hur en vision av kristendomens möte med kultur och samhälle växer fram*, Uppsala 2008, s. 138–140. Montan var aktiv i kyrkliga frivilligkåren i Uppsala som Björkquist varit med om att bilda.

67 Rudolf Kjellén, ”Nationalism och socialism”, i *Politiska essayer, andra samlingen. Samhälls- och författningspolitik*, Stockholm 1915, s. 56 (publicerades första gången i *Göteborgs Aftonblad* 28/12 1912).

68 För liknande slutsatser, Hans Dahlqvist, ”Folkhemsbegreppet. Rudolf Kjellén vs Per Albin Hansson”, *Historisk tidskrift* 2002:3; Peter Davidsen, *The Emancipation of Political Science. Contextualising the State Theory of Rudolf Kjellén*, Helsingfors 2021, s. 21–22. Se vidare Edling 2023 och *Folkhemmet*, kap. 2.

69 Teodor Holmberg, *Svensk nationaldemokrati. Föredrag hållet i samfundet Sveriges väl i Malmö okt. 1906*, Sala 1907, s. 16, nämner folkhemmet i samband med behovet av reformer som skulle göra kvinnan politiskt delaktig. Hennes starka sidor, som ansvars-

ek med djupa rottrådar i det fosterlandets mylla: "Om folkhemmets vårdträd rycktes upp av stormen, skulle det i sitt fall draga med sig oändligt mycket av det, som är släkten kärt på den gamla gården", förklarade han. Andra präster uttryckte sig snarlikt i försvaret av statskyrkan, men folkhemmet utgjorde inget bärande ord i deras predikningar.⁷⁰

Det sista exemplet från 1919 efter rösträttsbeslutet bryter inte mönstret. Folkhemmet är här åter den bildliga benämningen på det svenska samhället, inte en kraftfull politisk vision:

Nu när kvinnorna fått stora rättigheter och också stora skyldigheter, måste envar känna, att de ej längre stå utanför samhällslivet. Vi måste alla förstå, att skall vårt stora folkhem, Sverige, bli lika ljus och rikt och lyckligt, som varje kvinna vill ha sitt eget hem, då fordras kvinnotanke, kvinnokänsla och kvinnohandling.⁷¹

Framtidsförhoppningen gällde kvinnornas deltagande i politiken och genom detta samhällsmoderlighetens välgörande inflytande på landets utveckling. Ordvalet känns en smula bekant, men denna anonyma skribent var inte en av Hanssons motståndare utan endast en brukare av en ovanlig metafor.

och rättfärdighetskänslan, "böra komma icke blott det enskilda hemmet utan hela folkhemmet till godo". Vidare Holmberg, *Lifsvägar och lifsmål*, Stockholm 1913, s. 179: "Politiska former duka icke ett rikare bord i ett enda litet hem, äfven om genom dem lifaktighet och ansvarskänsla väckas för det stora gemensamma folkhemmet. Starkare och mårgfullare häftänger fordras, då det gäller att samla sinnen till en god lösning af föreliggande nationella uppgifter. Förmågan af glad offervillighet vare sig med hänsyn till penningar eller till rent personliga insatser är en osviklig mätare af ett folks inre styrka". Sista kända exemplen är från 1920-talet, Holmberg, "Kamratskap och medborgarskap", *Dalpilen* 9/1 1923: "Det egna barndomshemmet har vuxit ut till det stora folkhemmet. fosterlandet, Sverige"; "Är det okristligt att vara försvarsvän?", *Aftonbladet* 11/7 1924. Holmberg kritiserade här "de kristna försvarsnihilisterna" och lyfte, likt Pehrsson i riksdagen 1906, behovet av brandförsäkring: "Och om mordbrännare sätta ens fädernesland, det stora folkhemmet, i lågor, skall lika lite klandras, för det man i tid ordnat om och påkostat en god brandsläckningsattiralj."

70 Pehrsson, *Kyrkan och demokratin*, Göteborg 1920, s. 22–23. I samma stil, se prästerna Johannes Lindgren, "I predikstolen", *Göteborgs Aftonblad* 27/10 1913 ("Slit banden mellan vårt folk och vårt folks Gud och vårt folkhem störtar samman."); A. Z. Hammarberg, "I predikstolen", *Göteborgs Aftonblad* 17/5 1915 (om behovet av nationell samling under kristna banér, "ett kärlekens samarbete till folkhemmets fromma").

71 [Stadsf-mäktigekvinna i en småstad], "Kvinnorna och kommunalarbetet", *Idun* 1919, s. 591. Det är inte osannolikt att fortskridande digitalisering genererar nya folkhem, sökningen daterad 24/5 2023. Huruvida fler träffar underminerar min tolkning är en annan fråga. Jag vågar vara skeptisk.

Folkhemmets ringa vikt i sekelskiftets politik

En risk med en detaljerad undersökning av det här slaget är att den indirekt, bara genom den uppmärksamhet som ämnet får, på något vis ändå bekräftar att "folkhemsbegreppet var viktigt redan vid sekelskiftet 1900". Nej, folkhemmet var inget konservativt slagord, än mindre ett politiskt nyckelord, endast en sällan anlitad, högtidlig metafor för foster-/hemlandet som kommit in i svenska språket från danskan och norskan där det förekom oftare och ingick i den borgerliga vänsterns vokabulär. I Norge användes det också i högtidliga och officiella sammanhang – kröningar och andra kungliga evenemang – på ett sätt som inte var fallet i Sverige före 1930-talet. Dessutom fungerade ordet som namn på en filantropisk institution för folkbildning och hade som sådant få långtidsverkningar.

Att oratorer och skribenter i den kyrkligt-patriotiska stilen – och andra också, för den delen – vid enstaka tillfällen kallade Sverige "folkhemmet" gör inte ordet centralt och laddat, det stod aldrig i centrum och ingen reagerade när det användes. Ordet saknade politisk signifikans – det går att ta bort det eller byta ut det mot fäderneslandet i exemplen utan att innehållet förändras. Det var ett ord som socialt engagerade och nationellt sinnade ibland tog till och självklart hade det positiva laddningar, det betecknade ju det egna landet och dess inbyggare. Att beskriva det egna landet som ett gemensamt hem var som framgått inte heller något unikt svenskt. Hemmet, en standardmetafor för foster-/fäderneslandet i många språk- och kulturområden, hör till den politiska kärlekens – för att tala med Benedict Anderson – basordförråd. Man beskriver föremålet för kärleken med släktskapens vokabulär (moderland, fädernesland, fosterland, *Vaterland*) och med hemmets (hem, hus, hembygd, *Heimat*). Idiomen betecknar något man har naturliga band till, något som man inte har valt, och därmed får banden en nimbus av osjälvisk kärlek och solidaritet. När det egna landet omtalas som ett hem blir nationen familjär, en gemenskap. Socialpsykologen Michael Billig resonerar på ett liknande sätt:

The country is the place of 'our' personal homes – my home, your home – and, as such, it is the home of all of 'us', the home of homes, the place where all of us are at home. In this sense the homeland is imagined as a unity.⁷²

72 Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung*, Göteborg 1992, s. 138–139; cit. ur Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1995, s. 75; mer allmänt, Anthony D. Smith, *Nationalism. Theory, Ideology, History*, 2 uppl., Cambridge 2010, s. 34–39.

Så skapas föreställningarna om det egna landet som ett gemensamt hem, nationen som den självklara och solidariska familjen, präglad av osjälvisk kärlek, ömsesidig förståelse, full uppslutning och offervilja. Nationen personifieras som kvinna och moder, landet som ett hem för alla – eller bara en utvald del – som bor där. Metaforer av det slaget är legio i nationellt identitetsskapande och nationsbyggande med mödrarna Britannia, Germania, Marianne och Svea och den nedärvda husmetaforiken.⁷³ Men varken detta eller det faktum att folk, hem och hemland var politiskt och kulturellt laddade ord, upphöjer per automatik den ovanliga metaforen folkhemmet till ett politiskt nyckelord. Att hus- och hemmetaforerna, som har en lång brukarhistoria (tänk hustavla, Herrens hus, hemortsrätt och så vidare) återkom, betyder inte alla brukarna var folkhemsideologer. Lika orimligt är det att räkna alla som använde fosterlandet eller nationen – folkhemmets huvudsakliga betydelser – i sina tal och texter som sådana eftersom i stort sett alla då kan inkluderas.⁷⁴

De som ivrigast predikade nationalismens välsignelser – som Holmberg, Pehrsson och Kjellén – vände sig mot kulturradikaler och arbetarrörelse, mot utpekade inre motståndare som enligt den egna uppfattningen inte uppfylldes av rätt slags känslor för det Sverige som de då och då kallade för folkhemmet. Man skulle utifrån det kunna dra slutsatsen att ordet var en bärande fosterländsk-konservativ metafor. Men det är helt fel slutsats. Folkhemmet var inget viktigt ord i sekelskiftets politik och kultur, det uttryckte inga politiska visioner och ingen reagerade de få gånger det brukades i offentligheten. Det existerade helt enkelt inget politiskt folkhemsbegrepp i sekelskiftets Sverige.

73 Utöver Tornbjør 2002; t.ex. Pär Alexandersson, *Moder Sveas historia. Den svenska nationspersonifikationen under fem sekler*, Stockholm 2017; Bettina Brandt, *Germania und ihre Söhne. Repräsentationen von Nation, Geschlecht und Politik in der Moderne*, Göttingen 2010; Sugata Bose, "The Nation as a Mother", i *Nationalism, Democracy and Development. State and Politics in India*, Sugata Bose & Ayesha Jalal (red.), Oxford 1997.

74 Se vidare Edling, *Folkhemmet*, kap. 2.

Summary

The Home for the People at the Turn of the Century:
Its Scandinavian Background and
Actual Significance in Swedish Politics

Home for the people, *folkhemmet*, is the quintessential modern Swedish keyword. It is now more popular than ever, and it is used in all kinds of ways, often in nostalgic and retrotopian manners. This study maps out and analyses the various early usages. It shows how previous research has misunderstood the polysemic character of the word, as *folkhemmet* was used in two distinct ways: as a name for a settlement institution – a usage imported from Germany (*Volksheim*) – and as a metaphor for the fatherland/homeland. This usage came from Norway and Denmark where *folkehjem* had a longer history and was used in a much broader sense compared to Sweden.

Utilising digitised sources, the study details how *folkhemmet*, connoting the nation, was rarely used and never received any attention at the turn of the century when Swedish nationalism flourished. Contradicting previous research, it demonstrates how the imported Scandinavian metaphor failed to arouse controversy and contestation. “Home for the people” was simply not a keyword in Swedish politics at that time, and those who claim the opposite make the anachronistic mistake of ascribing later connotations, associated with the subsequently so dominant Swedish Social Democrats, to writers and politicians of an earlier period. That is an erroneous interpretation: the metaphor “Home for the people” was never a key concept for Swedish conservatives.

Keywords: Folkhemmet, home for the people/peoples’ home, conceptual history, Scandinavia, nationalism ca 1900